



Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler

M. Yüksel Erdoğan*, Mustafa Özkan**

*Dicle Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Psikoloji Bölümü, Diyarbakır

**Dicle Üniversitesi Tıp Fakültesi, Psikiyatri AD, Diyarbakır

Amaç: Bu araştırmanın ana amacı; farklı inanışlardaki bireylerin ölüm kaygıları ile ruhsal belirtiler ve sosyo-demografik değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koymaktır.

Yöntem: Araştırmanın örneklemini Müslüman, Yezidi ve Süryani dinine mensup 152'si erkek 88'si bayan toplam 240 kişiden oluşmaktadır. Örneklem grubundaki bireylerin ölüm kaygılarını ölçmek amacıyla Thorson-Powel ölüm kaygısı ölçeği, ruhsal belirtileri ölçmek amacıyla da SCL-90 Ruhsal Tarama Envanteri Kullanılmıştır. Ayrıca araştırmacı tarafından örneklem grubundaki bireylerin sosyo-demografik özelliklerinin tespiti için bir anket hazırlanmıştır.

Bulgular: Araştırmadan elde edilen bulgulara göre ölüme yönelik en yoğun kaygı yaşayanlar sırayla Yezidi, Müslüman ve Süryani dinine mensup olan bireylerdir. Ölüm kaygısı ile ruhsal belirtiler arasında en yüksek ilişki, ölüm kaygısı ile kişiler arası duyarlılık arasındadır. Müslümanlarda daha çok paranoid kişilik, Yezidilerde obsesif düşünce, Süryanilerde ise kişiler arası duyarlılık daha baskın gözlenmektedir. Eğitim düzeyinin artması, ölümü çok hatırlamak ve mezar ziyaretleri yapmak ölüm kaygısını artırmaktadır. Alt ve üst sosyo-ekonomik düzeyde olanlarda ölüm kaygıları daha yüksektir. Evli olanlar, bekarlara göre daha çok ölüm kaygısı yaşamaktadırlar.

Tartışma: Ölüm kaygısı dinlere göre farklılık göstermektedir. Bu durum her dinin dünyevi yaşantı ve dini pratik yükümlülükleri arasındaki farklılıklar ve özellikle de ölümden sonraki yaşantılar ile ilgili dini öğretilerdeki farklılıklarla açıklanabilir. Ölüm kaygısının yüksek olması genel bir gerginliğe ve bazı ruhsal belirtilerde artışa da yol açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ölüm kaygısı, Ruhsal belirtiler, Farklı dinler

The Relationships between Death Anxiety with Dispositional Symptoms and Socio-Demographic Variables of Individuals from Different Religions

Purpose: The aim of this study is "to find out the relationships between death anxiety with dispositional symptoms and socio-demographic variables" of individuals from different religions.

Method: The sample of this study consists of 240 people (152 men and 88 women) who believe in Muslim, Yezidi and Syrian religions. The Thorson- Powell Death Anxiety Scale has been administrated to measure the individuals' death anxieties and the SCL-90-R Symptom Checklist has also been utilized to find out the dispositional symptoms. Furthermore, the researchers have also prepared a questionnaire for the sample group to determine the socio-demographic characteristics of the individuals.

Results: Those who experience the most intensive death anxiety are Yezidi, Muslim and Syrian religions believers respectively. The highest correlation between death anxiety and dispositional symptoms is between death anxiety and interpersonal sensitivity. Paranoia is more common among Muslim individuals, whereas, it has been observed that obsessive thoughts are more dominant among Yezidi individuals and interpersonal sensitivity is more dominant among Syrian individuals. High education level, frequent recalling of death, grave visits increase the death anxiety. Death anxiety is more common among individuals who belong to lower and higher socio-economical status. Married individuals experience a higher level of death anxiety when compared with single ones.

Discussion: Death anxiety differs from religion to religion. This situation can be articulated by differences between worldly life and practical requisitives of religion and especially by the differences in religious doctrines concerned after-worldly experiences. The excessiveness of death anxiety results in a general mood of tension and increases some certain dispositional symptoms.

Key Words: Death anxiety, Dispositional symptoms, Different religions.

Tarih boyunca insanların ölüm karşısında sergiledikleri tutumlar, yazılı, sözlü, ve davranış düzeyinde çeşitli şekillerde ifade edilmiştir. Ölüm, tarih boyunca insanlar arasında basit bir olay olarak algılanmamıştır. Bu sebeple ölüm, değişik disiplinlerde incelenen bir çalışma konusu olmuştur. Özellikle din, felsefe, sanat, edebiyat, tıp, biyoloji ve hukuk alanında ölüm konusunda daha önceleri yoğun çalışmaların yapılmasına karşılık, ölüm olgusunun psikolojik gerçekliğini anlama ve açıklamaya yönelik çalışmaların tarihçesi oldukça yenidir.

Ölüm her zaman bizimle olmuş ve olmaya da devam edecektir. İnsanoğlu ortaya çıkışından beri ölüm üzerinde düşünmüş ve onun gizemlerini bulmaya çalışmıştır.¹ Ancak her insan, ölüme farklı anlamlar vermiştir. Ölüm düşüncesi kimi için stres kaynağı iken, kimi için stresten kurtulma yoludur. Kimine göre ölüm bir yok oluş iken, kimine göre de ölümsüz bir hayata başlamaktır.²

Günümüzdeki hızlı değişim ve gelişmeler, ölüm karşısında insanların korkusunu ortadan kaldırmamıştır. Ölüm, insan hayatının önemli bir safhasıdır. İnsanın doğumu ve ölümü kendi elinde olmayan ve kendisi açısından kontrol edilemeyen bir olaydır. Fakat bu dünyadan ayrılış tarzı, onun yaşam ve yaşam felsefesiyle yakından ilgilidir.

Ölüme karşı gösterilen tepkiler sadece otomatik bir şekilde oluşmuş tepkiler değildir. Ölüme verilen anlam insanların dünyaya bakış açılarına göre şekillenmekle birlikte bunun tam aksine yaşama verilen anlam da ölümün algılanış biçimini doğrudan etkilemektedir.³

Klinik olarak ölüm, yaşamsal faaliyetlerin ortadan kalkması olarak tanımlanmaktadır.⁴ Psikolojide ölüm güdüsünden ilk bahseden Freud'tur. Freud'a göre insanın başlıca iki temel güdüsü vardır. Bunlardan birincisi libido adını verdiği cinsiyet güdüsü, diğeri ise saldırganlık ve yıkıcılık içtepilerini açıklamak üzere kullandığı ölüm içgüdüleridir. Freud'a göre insanların tabiatın tehdidine karşı sığındığı ilahi varlıklar mevcuttur. Bu yüzden Freud ölümü, dini paranoid zihinlerin bir ürünü ve nevrozların ilk belirtisi olarak düşünmüştür.⁵

Hayat ve ölüm birbirine bağlıdır. Ölüm hayatın perdesi altında sürekli olarak sesini duyurmakta yaşantı ve davranışlar üzerinde büyük etkide bulunmaktadır.

Farklı inanışlar ve farklı dinler ölüme değişik bakış açıları getirmiştir. Yahudiliğe göre ölüm cezaların en

ağır ve o korkunç bir gerçek olarak algılanmaktadır, Hıristiyanlığa göre insan ruh ve bedenden oluşmaktadır ve ölen sadece bedendir. Ölümle hayat sona ermemekte daha güzel ve daha değişik bir şekle bürünmektedir. Müslümanlara göre ise ölüm, insan ruhunun bedenden alınarak Allah'ın katına yükseltilmesi şeklinde değerlendirilmektedir.⁶

Varoluşçu psikolojiye göre ise ölüm, insanların içinde bulunduğu en büyük ikilemdir, insan isterse ölümü seçebilir, fakat istemese de ölümü yaşayacaktır. Ölüm varoluşun çözemediği fakat yaşamak zorunda olduğu belki de yaşamın anlamının içinde saklı olduğu en büyük gizemdir.⁷

Yalom'a göre ölüm ilk anksiyete kaynağı ve bu sıfatla ilk psikopatoloji kaynağıdır. İnsanlar için doğumdan itibaren tek mutlak gerçek olan ölüm, varoluşun temelinde yatmakta ancak aynı zamanda varolmama tehdidi de temsil etmektedir.⁸ Dolayısıyla ölümden kaçamayacağını farkında olabilen tek varlık olan insan, varoluşsal bir kaygı ile karşı karşıya gelmektedir. Kendi koruma güdüsüyle hareket eden insan, varoluşun yokluğu anlamına gelen ölümden endişe ve korku duymaktadır.

Ölüm korkusu ve kaygısı her zaman ve her yerde bulunur ve o kadar yaşamımızı derinden etkiler ki hayat enerjisinin büyük bir kısmı ölümün inkarında harcanır. Ölümü ölmekte olan insanlara bırakmak olası değildir. Biyolojik hayat-ölüm sınırı görelilik olarak kesindir, fakat psikolojik olarak hayat ve ölüm iç içedir. Manilius'un belirttiği gibi "doğumda bile ölüyoruz, son, başlangıçta vardır" dolayısıyla ölüm kaygısı ve korkusu aslında doğum ile birlikte başlamaktadır.³

Kaygı konusunda bilim adamlarının ortak bir tanım oluşturamamaları, ölüm kaygısının tanımlanmasında da güçlük yaratmaktadır. Bu sebeple ölüm kaygısının tanımlanmasında da farklı yaklaşımlar ve görüşler ortaya çıkmıştır.

Rank(1954)'a göre yaşama isteminin atılımcı bir karakteri ve yaratıcı bir potansiyeli vardır. Bu insanı bireyleştirmeye doğru götürür. Bu nedenle, ortak yaşama dönüş, ölüm ve gerileme ya da bireyselleşmenin yitirilmesi olarak yorumlanır. Dolayısıyla, çevreyle bütünleşme isteği de korkulması gereken bir tehdit olarak yaşanır. Sorumluluğunun başkaları tarafından üstlenilmesinin sağladığı rahatlık ve güvene rağmen, insan çevresinin egemenliği altına girmek istemez. Çünkü korku ve suçluluk duyguları, bu durumda ortaya çıkar. Rank, bu duyguya ölüm

kaygısı adını vermektedir. ⁹ Hoelter'e göre ölüm kaygısı; ölümün çeşitli aşamalarından her birini tasarlamaya veya önceden sezinlemeye ilişkin sübjektif ilgi ve nahoş duyguları içeren duygusal bir reaksiyondur.¹⁰ Literatüre bakıldığında ölüm korkusu ile ölüm kaygısının birbirine karıştırıldığı görülmektedir. Kaygı; korku, endişe, gerginlik gibi sübjektif olarak hissedilen duygu durumu olmakla birlikte¹¹ korku; dışarıdan gelen bir tehlikeye karşı olan duygusal bir tepkidir.¹²

Ölüm korkusu ile ölüm kaygısı arasındaki farkı en iyi betimleyen Kierkegaard'tır. Ona göre "bir şey"den korkmakla "yok"tan korkmak farklı şeylerdir. Yok olmak fiziksel bir ölümün tehdidi değildir, ancak ölüm bu tür anksiyetenin en genel ve en çok gözlenen klinik şeklidir. Bu tehdit, kişinin psikolojik ve tinsel varlığını da içerir.¹³

Yalom'a göre tüm bireyler yaşamın herhangi bir anında mutlaka ölüm kaygısıyla yüzleşir ve çoğu farklı savunmalar geliştirirler bunlar; inkar, regresyon, yer değiştirme, sosyal ve dini kuralları kabullenme çeşitli sembolik ölümsüzlük yollarını aramaktır. Bazıları da etkin olmayan bir yol olarak psikopatolojiyi seçer.⁸

Ölüm kaygısını açıklamaya çalışan yaklaşımlara bakıldığında üç grup halinde incelendiği görülmektedir.¹⁴

a) Ölüm kaygısı, psikopatolojide ve psikosomatik hastalıklarda etkili bir rol oynar ve onlarla ilişkilidir. Freud göre ölüm kaygısını hadımlık ve ayrılık kaygılarının sonucunda oluşan suçluluk duygusundan kaynaklandığını belirtmektedir. Freud'a göre ölüm kaygısı süper egonun geçirdiği en önemli kaygıların sonuncusudur.¹⁵ Bununla birlikte Whal'a göre ölüm kaygısının asıl nedeni hadımlık ve ayrılma kaygısı değil, çocukluktaki animistik düşünceden ileri gelmektedir.¹⁶

b) Ölüm kaygısı ve korkusu, normal insan yaşamının doğal, evrensel ve kaçınılmaz bir sonucudur. Becker'a göre ölüm kaygısı ve korkusu insanlığın ölümün kaçınılmaz olduğu fikrini akıllarından çıkaramamaları sonucu oluşur.¹⁷

c) Ölüm kaygısı varoluşçu filozof ve psikologlar tarafından da tanımlanmaya çalışılmıştır. Geçtan'a göre ölüm kaygısı hepimizin benliğinin derinliklerinde, bilinçli dünyamıza ulaşmadan yaşanır.⁹ Frankl'a göre ise bütün korkuların temelinde varoluşa yönelik bir tehdit vardır. Bu, ölüm olgusunda daha

belirgindir, bu sebeple ölüm kaygısı kaçınılmazdır ve her insanda bulunmaktadır.¹⁸

Ölüm kaygısı insani korkuların temel nedenlerinden biridir ve bütün korkuları uzaktan ve yakından ilgilendirmektedir. ABD'de yapılan çalışmalarda ölüme yönelik kaygıların temelinde iki önemli faktör bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, psikolojik olarak kabul edilmekte, depresyon, kaygı düzeyleri gibi psikolojik faktörlerin ölüm kaygısını artırdığı kabul edilmektedir.

Ölüme ilişkin nevrotik korkunun temelinde bilinçaltı, ergenlik, ve doğum travmalarının olduğu görüşü de oldukça yaygındır. Sosyal ilişkiler, ölüm olayının algılanış biçimi, cezalandırma korkusu da ölüm kaygılarını da etkilemektedir.

Farklı inanışların ve dinlerin ölüm kavramına getirdikleri farklı bakış açıları ister istemez ölüme yönelik tutumları, korkuları ve kaygıları da etkilemektedir.

Güneydoğu kentleri olan Diyarbakır, Batman ve Mardin farklı inanış ve dinleri bünyesinde barındırmaktadır. Bu kentte Süryani, Yezidi ve Müslümanlar kendi dini vecibelerini yıllardır yerine getirmektedirler. Bu hoşgörü yelpazesinde her üç dine mensup olan insanların hem kendi bakış açıları, hem de kendi inançlarının gerekleri olarak ölüme yönelik farklı tutumlara sahip olması beklenmektedir. Farklı inanış ve dinlerin ölüme yükledikleri anlam onların ölüme yönelik tutumlarını ve davranışlarını da etkileyeceği düşünülmektedir.

Dolayısıyla bu araştırma yıllardır farklı dinleri bünyesinde barındıran Diyarbakır, Batman ve Mardin'de yaşayan Süryani, Yezidi ve Müslümanların, ölüme yönelik kaygı düzeylerini karşılaştırmak amacıyla yapılmış ilk çalışma olması ve ölüm kaygısı ile ruhsal belirtiler ve sosyo-demografik değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koyması nedeniyle öneme sahiptir. Bu araştırmanın ana amacı üç farklı inanca sahip olan bireylerin ölüm kaygıları ile ruhsal belirtiler ve sosyo-demografik özellikler arasındaki ilişkileri ortaya koymaktır. Bu sebeple bu araştırma tarama türü betimsel bir araştırma niteliğindedir.

YÖNTEM

Örneklem

Araştırmanın evreni Mardin, Batman, Diyarbakır ve Şanlıurfa illerindeki Süryani Yezidi ve Müslümanlık dinine mensup olan bireylerdir. Araştırmada her üç

inanç grubundan seçkisiz olarak seçilen 80'er birey bu araştırmanın örneklemini oluşturmaktadır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada ölüm kaygısını ölçmek amacıyla Thorson ve Powel tarafından geliştirilen Faruk Karaca ve Murat Yıldız tarafından Türkçe ye uyarlanarak geçerlilik ve güvenilirliği saptanmış Thorson-Powel ölüm kaygısı ölçeği kullanılmıştır. Ölçeđin güvenilirlik çalışması olarak testi yanılama yöntemi kullanılmış elde edilen korelasyon değeri 73, ölçeğin Cronbach Alpha katsayısı ile hesaplanan iç tutarlılık katsayısı da .84 olarak hesaplanmıştır. Faktör analizi ile yapılan geçerlilik çalışmasında ölçeğin öz değeri 1 den büyük 4 faktör altında toplandığı gözlenmiştir.¹⁴⁻¹⁹

Ölüm kaygısı ile bireylerde Patolojik Belirtiler arasındaki ilişkilere bakmak için Ruhsal Belirti Tarama Listesi SCL-90 kullanılmıştır. Ölçek Derogatis Tarafından geliştirilmiş, Kılıç tarafından Türkçe'ye uyarlanmıştır. Ölçeđin 10 alt testi vardır. Uyarlanan testin güvenilirliği için test-tekrar test yöntemi kullanılmış elde edilen değeri .63 ile .84 arasında değişmektedir. Ölçüt bağımlı geçerlilik yöntemiyle elde edilen geçerlilik değeri de 40 ile.59 arasında hesaplanmıştır.²⁰

Ayrıca araştırmacılar tarafından bireylerin sosyo-demografik özelliklerini ortaya koymak amacıyla bir anket geliştirilmiştir.

İşlem

Uygulama, araştırma teknikleri konusundan eğitilmiş psikoloji öğrencileri ile birlikte gerçekleştirilmiştir. Uygulama için belirlenen illerdeki her din mensubunun yetkililerinden gerekli izinler alınmış ve örneklemdaki bireylerin evlerine ve iş yerlerine gidilerek veriler toplanmıştır. Ölçme araçlarının ve anketlerin cevaplandırılması, okuma yazma bilenlerin bizzat kendileri, okuma yazma bilmeyenlere de araştırmaya katılan bireylerin soruları okumaları ve verilen cevapların kaydedilmesi ile gerçekleştirilmiştir.

Verilerin Değerlendirilmesi

Verilerin değeriendirilmesi, bilgisayarda SPSS 10,0 Windows istatistik programında yapılmıştır. Ölüm kaygı puanları yönünden gruplar arası farklılık Tek Yönlü Varyans analizi ile iki değışken arasındaki ortalamalar arasındaki farkın anlamlılığı için bağımsız t Testi, iki sürekli değışken arasındaki ilişki içinde de, Pearson Momentler Çarpımı Korelasyon Katsayısı kullanılmıştır.²¹

BULGULAR

Örnekleme alınan grubun ; % 25'i 16-22 yaş, % 40,85'i 23-29 yaş, % 31,27'si 40-59 yaş ve % 2,92'si 50 ve üstü yaşlardadır. Grubun % 53,2'si erkek , % 46,8' si ise kadındır. Grubun % 15,02' si okula gitmemiş ve okuma yazma bilmeyenlerden, % 24,6' sı ilköğretim 1. kademededen terk, % 13,33'ü ilköğretim 2. kademededen terk ya da mezun, % 29,18'i Lise terk yada mezun % 17,93' si üniversite terk ya da mezun kişilerden oluşmaktadır. Grubun % 54,2'si her gün ibadet etmekte %' 15,43 ü haftada birkaç gün ibadet etmekte, % 8,77'si önemli gün ve bayramlarda % 21,7'si çok nadir ibadet etmektedir.

Ölüm Kaygısı Ölçeğinden alınan puanların betimsel istatistikleri ile Tablo-1'de yer verilmiştir.

Tablo-1. Ölüm Kaygısı Ölçeğinden alınan puanların Dinler arasında karşılaştırılması

Dinler	N	St	\bar{X}	sd	F
Müslümanlar	80	18,12	83,93		
Süryaniler	80	13,46	62,78	2-203	107,22*
Yezidiler	80	11,48	97,25		

*p<.01

Ölüm kaygısı ölçeğinden alınan puanların farklı dine mensup olmakla farklılaşıp farklılaşmadığına ilişkin tek faktörlü anova sonuçlarına göre; bireylerin ölüm kaygıları farklı dine mensup olmakla anlamlı farklılıklar göstermektedir[F(2-203)= 107,222, p<.01].Başka bir deyişle bireylerin ölüm kaygıları farklı dine mensup olmakla anlamlı bir şekilde değişmektedir. Dinler arasında farkların hangi gruplar arasında olduğunu bulmak için yapılan Scheffe testinin sonuçlarına göre Yezidilerin ölüm kaygıları ($\bar{X} = 97,25$), Müslümanların ($\bar{X} = 83,96$), Süryanilerin ($\bar{X} = 62,42$) olarak hesaplanmıştır. Bu duruma göre ölüm kaygıları en yüksek olan dinler Yezidiler, Müslümanlar ve Süryaniler şeklinde sıralanmaktadır.

SCL-90 Ruhsal Belirtiler Tarama Listesinden elde edilen puanların betimsel istatistiklerine Tablo-2'de yer verilmiştir. Tablo-2 de görüldüğü gibi Müslümanlarda paranoid, Yezidilerde obsesyon, Süryanilerde kişiler arası duyarlılık alt ölçeğinden alınan puanlar en yüksektir.

Örnekleme alınan bireylerin Ölüm Kaygısı Ölçeğinden aldıkları puanlar ile SCL-90 Ruhsal Belirtiler Ölçeğinden aldıkları puanlar arasındaki korelasyonlar Tablo-3 de verilmiştir.

Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler

Tablo-2. SCL-90 Ruhsal Belirtiler Tarama Listesinden elde edilen puanların betimsel istatistikleri

Dinler	Müslümanlar (N=80)			Yezidiler (N=80)			Süryaniler(N=80)		
	Ruhsal Belir.	St.	\bar{X}	Ranj	St.	\bar{X}	Ranj	St.	\bar{X}
Somatizasyon	.55	.82	2	.52	1,06	1,92	.68	.88	3,00
Anksiyete	.57	.72	2,40	.58	1,10	2,20	.43	.84	1,60
Obsesyon	.49	1,26	2,30	.61	1,51	2,60	.57	.92	2,20
Depresyon	.60	1,06	2,70	.54	1,34	2,30	.45	.94	1,30
Kişiler arası D.	.55	1,14	2,77	.54	1,20	2,33	.60	1,20	2,44
Psikoid Bozuk.	.52	.72	2,20	.60	.81	2,50	.39	.73	1,30
Paranoid	.68	1,31	3,33	.66	1,11	2,83	.48	.81	1,50
Öfke	.74	.89	2,83	.56	.88	2,00	.56	.81	2,00
Fobi	.47	.58	2,57	.68	.84	2,57	.45	.58	1,42
Genel	.47	.94	2,01	.49	1,14	1,96	.34	.90	1,23

Tablo-3. Ölüm Kaygısı Ölçeğinden alınan puanlar ile Ruhsal Belirti Ölçeğinden alınan puanlar Arasındaki İlişki

Ölüm Kaygısı	Somatizasyon	Anksiyete	Obsesyon	Depresyon	Kişilerarası D.	Psikotizm	Paranoid	Öfke	Fobi	Ek	GSI
r	0,45*	0,44*	-0,40*	0,077	0,48*	0,104	-0,44*	0,006	0,385*	0,116	0,171
p	0,002	0,000	0,002	0,250	0,000	0,117	0,000	0,923	0,005	0,080	0,010

*p<,01

Tablo-3’de görüldüğü gibi ölüm kaygısı ölçeğinden alınan puanlarla, Ruhsal Belirtiler alt ölçeklerinden somatizasyon, anksiyete, obsesyon, kişiler arası duyarlılık, paranoid ve fobi alt ölçeklerinden alınan puanlar arasında düşük, ancak anlamlı ilişkiler vardır. Ölüm kaygısı ölçeğinden alınan puanlarla, en yüksek ilişki gösteren kişiler arası duyarlılık alt ölçeği puanıdır. Ölüm kaygısı ölçeğinden alınan puanlarla, obsesyon ve paranoid alt ölçeklerinden elde edilen puanlar arasındaki korelasyonlar negatif yöndedir.

Farklı dinlerdeki bireylerin gelir düzeyleri ile ilgili dağılım Tablo-4’te verilmiştir.

Farklı inanışlardaki bireylerin ölüm kaygıları ile ekonomik düzeyleri arasındaki tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu göze çarpmaktadır [F(3-236)=10,86, p<,01]. Ekonomik düzeylere göre farkların hangi gruplar arasında olduğunu bulmak amacıyla yapılan Scheffe testi sonuçlarına göre ekonomik düzeyi 0-250 milyon olanlar (\bar{X} =85,74), 251- 500 milyon olanlar (\bar{X} =79,52), 501-800 milyon olanlar (\bar{X} =64,73), 800

milyon ve üstü olanlar (\bar{X} =85,40) şeklinde hesaplanmıştır. Buna göre alt ve üst sosyo-ekonomik düzeyde olanlarda ölüm kaygıları daha yüksektir.

Farklı inanışlardaki bireylerin yaş dağılımına Tablo-5’te yer verilmiştir.

Farklı inanışlardaki bireylerin ölüm kaygıları ile yaşları arasındaki tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu göze çarpmaktadır [F(4-235)=15,03, p<,01]. Yaşa bağlı olarak farkların hangi gruplar arasında olduğunu bulmak amacıyla yapılan Scheffe testi sonuçlarına göre yaşı 16-22 yaşlarındaki bireylerin ölüm kaygısı ölçeğinden alınan puan ortalaması (\bar{X} =81,89),23-39 yaş (\bar{X} =77,51),40-59 yaş (\bar{X} =75,16), 60 ve üstü yaş (\bar{X} =105,00) şeklinde hesaplanmıştır. Buna göre öncelikle en yaşlı olanlarda, daha sonra da en genç olanlarda ölüm kaygıları daha yüksektir.

Farklı İnanışlardaki bireylerin eğitim durumlarının dağılımına Tablo-6’da yer verilmiştir.

Tablo-4. Farklı dinlerdeki bireylerin gelir düzeylerine göre dağılımı

GELİR (MİLYON)	MÜSLÜMANLAR		YEZİDİLER		SÜRYANİLER	
	N	%	N	%	N	%
0-250	23	28,8	40	50,0	17	21,25
251-500	24	30,0	15	18,75	21	26,25
501-800	18	22,5	11	13,75	18	22,5
800 ve üstü	15	18,8	14	17,5	24	30,0
Toplam	80	100,0	80	100,0	80	100,0

Tablo-5. Farklı inanışlardaki bireylerin yaş dağılımı

YAŞ	MÜSLÜMANLAR		YEZİDİLER		SÜRYANİLER	
	N	%	N	%	N	%
16-22	22	27,5	18	22,5	20	25,0
23-39	33	41,3	30	37,5	35	43,75
40-59	25	31,3	28	35,0	21	27,50
60 ve üstü	-	-	4	5,0	4	3,75
Toplam	80	100,0	80	100,0	80	100,0

Tablo-6. Farklı İnanışlardaki Bireylerin Eğitim Durumlarının Dağılımı

EĞİTİM DURUMLARI	MÜSLÜMANLAR		YEZİDİLER		SÜRYANİLER	
	N	%	N	%	N	%
Okuryazar değil	6	7,5	25	31,25	5	6,3
İlkokul	15	18,8	35	43,75	9	11,25
Ortaokul	9	11,25	10	12,5	13	16,25
Lise	32	40,0	5	6,3	33	41,25
Üniversite	18	22,5	5	6,3	20	25,0
Toplam	80	100,0	80	100,0	80	100,0

Farklı inanışlardaki bireylerin ölüm kaygıları ile eğitim düzeyleri arasındaki tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı bir farklılığın olduğu göze çarpmaktadır [F(4-235)=15,693, p<,01]. Eğitim düzeylerine göre farkların hangi gruplar arasında olduğunu bulmak amacıyla yapılan Scheffe testi sonuçlarına göre okula gitmemiş bireylerin ölüm kaygısı ölçeğinden aldığı puan ortalaması (\bar{x} =99,26), ilkokul ya da terk (\bar{x} =83,56), ortaokul ya da terk (\bar{x} =87,32), lise mezunu ya da terk (\bar{x} =72,83), üniversite (\bar{x} =74,44) şeklinde hesaplanmıştır. Buna göre eğitim düzeyi yükseldikçe bireylerin ölüm kaygıları azalmaktadır.

Ölümü hatırlamakla ölüm kaygısı arasındaki tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı farklılıklar vardır[F(3-236)=15,371, p<,01].Bireylerin ölümü hatırlama sıklıklarını karşılaştırmak amacıyla yapılan Scheffe testi sonuçlarına göre, ölümü çok sıklıkla hatırlayanların ölüm kaygısı ölçeğinden aldığı puanların ortalaması (\bar{x} =90,53), ara sıra hatırlarım diyenlerin ortalaması (\bar{x} =75,48), çok az hatırlarım diyenlerin ortalaması (\bar{x} =75,43), hiç hatırlamam diyenlerin ortalaması ise (\bar{x} =64,09) olarak hesaplanmıştır. Buna göre ölümü çok hatırlamak ölüm kaygısını artırmaktadır.

Mezar ziyaretleri yapmakla ölüm kaygısı arasındaki tek yönlü varyans analizi sonuçlarına göre gruplar arasında anlamlı farklılıklar vardır[F(3-236)=4,72, p<,01 Bireylerin mezar ziyaretlerini hangi sıklıkla yapmalarının hangi gruplar arasında farklı olduğunu bulmak amacıyla yapılan Scheffe testi sonuçlarına göre “sıklıkla mezar ziyaretlerinde bulunurum” diyenlerin ölüm kaygısı ölçeğinden aldığı puanların

ortalaması (\bar{x} =89,39), “ayda bir” diyenlerin ortalaması (\bar{x} =82,83), “arefe ve bayramlarda” diyenlerin ortalaması (\bar{x} =80,86), “hiç” diyenlerin ortalaması ise (\bar{x} =72,58) olarak hesaplanmıştır. Buna göre sık yapılan mezar ziyaretleri ölüm kaygısını artırmaktadır.

Cinsiyetle ölüm kaygısı arasında bir ilişki bulunamamıştır.

Medeni hal ile ölüm kaygıları arasındaki ilişki, ilişkisiz T testi ile hesaplanmıştır. Bireylerin ölüm kaygıları medeni duruma göre farklılık göstermektedir[t(238)=5,24, p<,01]. Evli olanların (\bar{x} =87,53), bekar olanlara göre (\bar{x} =74,47) ölüm kaygıları daha yüksektir.

Araştırmada bireylerin ibadet sıklığı ile ölüm kaygıları arasında tek yönlü varyans analizinde gruplar arasında anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Bireylerin ölümün eşliğinden döndüğü kaza ya da hastalık geçirip geçirmemesi ile ölüm kaygıları arasında yapılan ilişkisiz t testi sonuçlarına göre de gruplar arasında anlamlı bir farklılık yoktur.

TARTIŞMA VE YORUM

Ölüm kaygısı dinlere göre farklılık göstermektedir. Bu durum her dinin dünyevi yaşantı ve dini pratik yükümlülükleri arasındaki farklılıklar ve özellikle de ölümden sonraki yaşantılar ile ilgili dini öğretilerdeki farklılıklarla izah edilebilir.

Araştırmada en yüksek ölüm kaygısı Yezidilerde bulunmuştur. Bunu sırasıyla Müslüman ve Süryani

dininden bireyler izlemektedir. Yezidilerde ölüm kaygısının yüksek olması Yezidilik'te ruh göçüne, ölünün bedeninden gençlerin, özellikle çocukların bedenine ruhun intikal ettiği düşüncesi, yine iyi insanların ruhlarının çocuklara ve ulu kişilere, kötü insanlarınkinin de eşek, katur, köpek gibi aşağılık varlıklara geçtiğine inanılmasıyla ilişkili olabilir. Bu inanış, ölümün Tanrıya karşı işlenmiş bir suçun cezası şeklinde değerlendirilmesi sonucu ölüme karşı kaygıyı arttırabilen bir faktör olarak düşünülebilir. Süryaniler ve Müslümanlarda Yezidilere göre ölüm kaygısının daha az olması, İncil'de ve Kuran'da inananların dünya yaşantısında hatalarının, günahlarının ve ibadetlerindeki yetersizliklerinin Tanrı tarafından affedilebileceği ve ölümün bir son değil bir başlangıç, bir kayıp değil yüce bir kazanç olduğu inancıyla ilişkilendirilebilir.³ Bunun yanı sıra Müslümanlarda ölüm kaygısının, Süryanilere göre yüksek bulunması ise dini öğreti ve dini pratiklerde, yaşam ve yaşamın anlamı, ölüm ve ölümün anlamı, ayrıca ölümden sonra yaşama ilişkin düşünceler ve tasarımlar, öteki dünyayla ilgili fanteziler, dindarlıkla ilgili algılardaki farklılıklarla ilişkili olabilir.

Ölüm kaygısının yüksek olmasının genel bir gerginliğe ve bazı ruhsal belirtilerde artışa da işaret ettiği düşünlür. Araştırmada ölüm kaygısı düzeyi ile anksiyete semptomları ve kişilerarası duyarlılık başta olmak üzere somatizasyon ve fobik kaçınma semptomları arasında pozitif yönde korelasyon bulunmuştur. Yalom "Varoluşçu Psikoterapi" isimli kitabında, ölüm kaygısının ilk anksiyete kaynağı olduğunu ve bu nedenle ilk psikopatoloji kaynağı olduğunu ileri sürmektedir. Yalom bu görüşünü ölüm kaygısının temel anksiyete kaynağı olduğu, bu kaynağın yaşamın erken dönemlerinde var olduğu, kişilik yapısının oluşumunda önem taşıdığı, yaşam boyunca belirgin bir sıkıntıyla ve savunma mekanizmalarının oluşturulmasıyla sonuçlanan anksiyeteyi üretmeye devam ettiği şeklinde açıklamaya çalışmaktadır.⁸ Fortner ve Neimeyer yaptıkları derlemede düşük ego bütünlüğü, fiziksel ve psikolojik problemlerin olmasını kişilerde ölüm anksiyetesini arttıran bir faktör olarak değerlendirmişlerdir.²² Ayrıca Abdel-Khalek tarafından yapılan bir çalışmada da, ölüm kaygısı ile anksiyete, depresyon, obsesyon ve nörotizm arasında pozitif yönde korelasyon olduğu saptanmıştır.²³ Bu çalışmada obsesyon ve paronoid düşünce ile ölüm kaygısı arasında negatif yönde korelasyon bulunmuştur. Bu bulgular ölüm kaygısı oldukça yüksek olanlarda, ölümlle ilişkili kaygı ve uğraşların günlük yaşamdaki dünyevi ilişkilerde ve aktivitelerdeki hassasiyetleri azalttığını ve bunları anlamsızlaştırdığını, bu kişilerde hayatta asıl olanın

ölüm ve ölümden sonraki yaşantıların olduğunu düşündürmektedir.

Araştırmadan elde edilen bulgulara göre, yaş ile ölüm kaygısı arasında yaş gruplarına göre anlamlı farklılıklar vardır. Buna göre yaşlılarda ölüm kaygısının, diğer yaş gruplarına göre daha fazla olduğu gözlenmektedir. Türkiye'de yapılan çalışmalarda ölüm kaygısı ile yaş değişkeni arasında farklı bulgulara ulaşılmıştır. Hökelekli ve Yıldız tarafından yapılan çalışmalarda ölüm kaygısı ile yaş değişkenleri arasında gruplara göre anlamlı farklılıklar bulunmamıştır.⁶⁻¹⁴ Bununla birlikte Karaca tarafından yapılan başka bir çalışmada, ergenliğin son döneminde bulunan bireylerde ölüm korkusu daha yüksektir. Bunun en temel nedeni Karaca'ya göre, ergenlerin gelişim dönemlerine göre buldukları devrenin psikolojik özelliklerinin yanında, toplum tarafından dayatılan rollerin büyük etkisi bulunmaktadır.²⁴

Yurtdışında yapılan araştırmalar da farklı sonuçlar vermektedir. Rasmussen ve Brems'e göre yaşlılık döneminde, insanlar ölüm gerçeği ile iç içe yaşarlar. Onlara göre vakitleri artık bitmek üzeredir ve yolun sonuna gelmişlerdir. Artık yeni baştan yaşama olanakları yoktur. Kimi yaşlılar bundan dolayı bir umutsuzluk ve ölümden korkma duygusuna kapılabilirler. Ama kimi yaşlı da ölümü huzurlu bir ağırbaşlılıkla yaşamın doğal bir parçası olarak görür ve korkmaz. Ürettiklerinden hoşnuttur, huzurludur. Böyle bir ruhsal durum içindeki kişiye benlik bütünlüğünün var olduğu söylenebilir.²⁵ Yaşlılık çağındaki benlik bütünlüğü duygusu ile bebeklik çağındaki güven duygusu hem birbirine çok bağlı, hem de benzerdir. Yapılan bazı çalışmalarda genç olanlarda, daha yaşlı olanlara göre ölüm kaygısı daha fazla bulunmuştur.²⁶⁻²⁷ Schumaker ve arkadaşlarının yaptıkları çalışmada ise ölüm kaygısı yaşlılarda daha fazla bulunmuştur.²⁸ Suhail ve Akram'ın yaptıkları çalışmada yaşlılar, kadınlar ve daha az dindar olanlarda ölüm kaygısını daha yüksek bulmuşlardır.²⁹ Yaşları 18 ile 88 arasında olan 346 kişiyle yapılan diğer bir çalışmada; dindar yaşlılarda ölüm kaygısı, diğer yaş gruplarına göre daha az gözlenmiştir.³⁰ Başka bir çalışmada ise 60 ve üzeri yaşta olanlarda ölüm kaygısı diğer yaş gruplarından daha fazla bulunmuş, ancak ölüm kaygısı ile ibadet sıklığı arasında ilişki bulunmamıştır. Literatüre bakıldığında ise yaşlılıkta ölüm kaygısıyla ilişkili önemli bir faktör olan dindarlığın, ölüm ve ölüm kaygısıyla baş etmede güçlü bir etken olduğu vurgulanmış ve dini inanışın içselliğinin (iman) dini pratiğe göre ölüm ve ölüm kaygısıyla baş etmede daha etken olduğu vurgulanmıştır.³¹ Sonuç olarak yaş

değişkeni ile ölüm kaygısı arasında ilişkileri konu alan çalışmalar farklı sonuçlar göstermektedir.

Ölüm kaygısının gerek ifade edilmesinin, gerekse de şiddetinin kadın ve erkeklerde farklı olduğuna dair pek çok çalışma yapılmıştır. Ölüm kaygısı ve cinsiyet konusunda yapılan çalışmaların çoğunda kadınların erkeklere göre daha fazla ölüm kaygısı taşıdıkları ortaya konmuştur. 3-26-29-32 Schumaker ve arkadaşlarının Japonya ve Avustralyalı gruplarda yaptıkları çalışmada, Avustralyalı kadınlarda erkeklere göre daha yüksek ölüm kaygısı bulunurken, Japon kadın ve erkekler arasında farklılık bulunmamıştır.²⁸ Yine Abdel-Khalek ve Lester 460 Kuveytli ve 273 Amerikalı öğrencilerle yaptıkları çalışmada, Kuveytli bayan öğrencilerin ölüm kaygısı, Kuveytli erkek öğrencilere göre daha yüksek bulunurken, Amerikalı öğrencilerde cinsiyetler arasında farklılık bulunmamıştır.²³ Çalışmamızda tüm örneklem grubu değerlendirildiğinde, ölüm kaygısı kadınlarda erkeklere göre daha yüksek olmasına rağmen, istatistiksel anlamda farklılık yoktur. ($p=0,054$). Ancak, dini inanışlara göre cinsiyetler değerlendirildiğinde, sadece Müslümanlarda kadınların ölüm kaygıları erkeklere göre oldukça yüksek bulunmuştur. Bu konuda yapılan benzer bir çalışmada Mısırlı, Suriyeli ve Kuveytli öğrencilerde ölüm kaygısı araştırılmış Mısırlı, ve Kuveytli bayan öğrencilerde erkek öğrencilere göre ölüm kaygısı daha yüksek bulunurken Suriyeli bayan öğrencilerde erkek öğrencilere göre ölüm kaygısı daha düşük bulunmuştur.³³ Bu konudaki literatürler ölüm kaygısının çoğunlukla kadınlarda daha yüksek olduğunu bildirmekteyse de,³⁰ bu çalışmada cinsiyete göre anlamlı farklılıklar bulunmamıştır.

Araştırmada ölüm kaygısı ile ilişkili diğer bir faktör olarak eğitim düzeyi bulunmuştur. Eğitim düzeyi yükseldikçe ölüm kaygısı azalmaktadır. Bunun en temel nedeninin eğitim düzeylerine bağlı olarak bireylerin çalışma alanlarında ve gündelik yaşantılarındaki yoğunluğunun ölümü hatırlama düzeylerini düşürmüş olabileceğinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Yıldız tarafından yapılan çalışmada öğrenim durumu ile ölüm kaygısı arasında ise bir ilişki bulunmamıştır.¹⁴

Örneklem grubundaki bireylerin gelir düzeylerine göre ölüm kaygıları arasında anlamlı farklılıklar bulunmuştur. Buna göre alt ve üst sosyo-ekonomik düzeyde bulunanlarda ölüm kaygıları daha yüksektir. Üst sosyo-ekonomik düzeydeki bireylerin ekonomik olarak var olan rahatlığın ölümle sona ereceği düşüncesinin, alt sosyo-ekonomik düzeydeki

bireylerinde daha huzurlu bir yaşam umudunun varlığı bu gruplardaki ölüm kaygısını artıran nedenler olarak düşünülmektedir. Şenol tarafından yapılan bir çalışmaya göre de, ölüm kaygıları sosyo-ekonomik düzeye göre anlamlı farklılıklar göstermektedir.³⁴

Bununla birlikte sık mezar ziyaretleri yapmak, ölümü hatırlamak ölüm kaygısını artıran bir diğer değişkenlerdir. Özellikle mezar ziyaretleri yapmanın bireyler üzerinde sürekli ölümü hatırlatması ölüm kaygısını artırmaktadır. Psikanalistik kuramcılara göre birey ölüm düşüncesini sürekli bastırmaktadır. Dolayısıyla araştırmadan elde edilen bulgular bu görüşü destekler niteliktedir. Sürekli ölümü düşünmek, ya da mezar ziyaretleri yapmak ölüm düşüncesinin bastırılmasını engellemektedir. Karaca'nın yapmış olduğu araştırmada bunun tersi bir sonuç elde edilmiştir. Karaca'ya göre bunun en temel nedeni araştırmanın yapıldığı bölgede dindarlığın yaygın olması ve bölgede insanların manevi değerlerine bağlı olmasıdır.²⁴

Araştırma sonucuna göre evli olanların bekar olanlara göre ölüm kaygıları daha yüksektir. Evli olanların özellikle çocuk ya da eşlerine karşı sorumluluklarının fazla olması nedeniyle evli olanlarda ölüm kaygısının daha yüksek olduğu düşünülmektedir. Yıldız tarafından yapılan araştırmaya göre, medeni durum ile ölüm kaygısı arasında bir ilişki bulunmazken,¹⁴ Turgay tarafından yapılan araştırmaya göre de evli olanlarda ölüm korkusu bekar olanlara göre daha yüksektir.³⁵

Sonuç olarak ölüm kaygısı ile ruhsal belirtiler arasında ilişkiler bulunmaktadır. Bununla birlikte bireylerin demografik özellikleri ile ölüm kaygısı arasında yapılan çalışmalar yukarıda da görüldüğü gibi farklı sonuçlar vermektedir. Dolayısıyla ölüm korkusu ya da kaygısı ile ilgili diğer bazı parametreleri de içeren kapsamlı çalışmalara ihtiyaç duyulduğu açıktır.

Bu araştırmadan elde edilen veriler Türkiye'de Güneydoğu Anadolu Bölgesi ile sınırlıdır. Araştırmadan elde edilen verilerin genellenmesi bu ve benzeri çalışmaların yapılması ile mümkündür.

KAYNAKLAR

1. Kubler-Ross, E. Death. The Final Stage of Growth. New York: A Touchstone Book, Simon&Schuster Inc. 1986.
2. Yakıt, İ. Batı düşüncesi ve Mevlana. İst: Ötüken yayınları.1993.
3. Karaca, Faruk. Ölüm psikolojisi. Beyan yayınları. İstanbul. 2000.
4. Thomas L.V. Ölüm. Çev. Işın Gürbüz, İletişim yayınları, İstanbul.1991.
5. Freud, S.Thoughts For the Times on War and Death. Collet Papers, Hogart Press, London.1925.
6. Hökekleli, H. Ölümle ilgili tutumların dini davranışla ilişkisi üzerine bir araştırma. Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1992/4, s. 57-98.
7. Yanbastı, G. Kişilik Kuramları. Ege Üniversitesi yayınları, İzmir.1990.
8. Yalom, Irwin. Varoluşçu Psikoterapi. Kabalı yayınevi, İstanbul.2001.
9. Geçtan, E. Varoluş ve Psikiyatri. Remzi Kitabevi, İstanbul.1990.

Farklı Dini İnanışlardaki Bireylerin Ölüm Kaygıları ile Ruhsal Belirtiler ve Sosyo-Demografik Değişkenler Arasındaki İlişkiler

10. Hoelter, J.W. Multidimensional Treatment of for of Death. J of Consulting and Clinical Psychology.1979
11. Freud, S.Psikanalize Giriş. Genel Nevroz Öğretisi. Çev. Günsel Koptagel,Gümüş basımevi, İstanbul.1993.
12. Diftfurth, H. Korku ve Kaygı. Çev.Nasuh Barın, Metis yayınları, İstanbul.1991.
13. Kierkegaard, S. Fear and Trembling and the Sickness unto Death. New York:Doubleday-Anchor. 1953.
14. Yıldız, M. Dini hayat ile ölüm kaygısı arasındaki ilişki üzerine bir araştırma. Doktora Tezi. D.E.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1998.
15. Freud, S. Endişe. Çev. L. Özcengiz, Dergah yayınları, İstanbul.1992.
16. Wahl, C.W. The Fear of Death. In H.Feifel (Ed). The meaning of Death. New York: McGraw-Hill.1959.
17. Becker, E.. The Denial of Death. Free Pres. New York. 1973.
18. Frankl, V. The Unconscious God: Psychotherapy and Theology. New York. Simon and Schuster.1975.
19. Karaca, Yıldız. Thorson-Powel ölüm kaygısı ölçeğinin uyarlanması. Tabula Rasa. Tuğra matbaası, Isparta.2001.1(1):10-4.
20. Öner, N. Türkiye'de Kullanılan Psikolojik Testler. İstanbul:Boğaziçi Üniversitesi Matbaası.1996.
21. Büyükoztürk, Ş. Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi El Kitabı. Pegem Yayıncılık, Ankara.2002.
22. Fortner BV, Neimeyer RA. Death anxiety in older adults: A Quantitative Review. Death Stud.1999; 23(5):387-411.
23. Abdel-Khalek AM, Lester D. Death obsession in kuwait and american college students. Death Stud. Jul; 2003;27(6):541-53.
24. Karaca, F. Psikolojik Açıdan Ölüm ve Dini İnanç İlişkisi. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1997.
25. Rasmussen CA, Brema C. The relationship of death anxiety and the subjective experience of time in the elderly. The Journal of Psychology, 1996;141-144.
26. Tang CS, Wu AM, Yan EC. Psychosocial correlates of death anxiety among chinese college students. Death Stud.2002;Jul-Aug;26(6):491-9.
27. Ciciirelli VG. Personal meanings of death in relation to fear of death. Death Stud. Dec 1988 ;22(8):713-33.
28. Schumaker JF, Warren WG, Groth-Marnat G. Death anxiety in japan and australia. Soc Psychol. 1991; 131(4):511-8.
29. Suhail K, Akram S.Correlates of death anxiety in Pakistan. Death Stud. Jan. 2002; 26(1):39-50.
30. Thorson JA, Powell FC. Elements of death anxiety and meanings of death. J Clin Psychol. Sep.1988; 44(5):691-701.
31. Courtenay BC, Poon LW, Martin P, Clayton GM, Johnson MA. Religiosity and adaptation in the oldest-old. Int J Aging Hum Dev. 1992; 34(1):47-56.
32. Sanders JF, Poole TE, Rivero WT. Death anxiety among elderly. Psychological Reports. 1980; 46:53-54.
33. Alvarado KA, Templar DI, Bresler C, Thomas-Dobson S. The Relationship of religious variables to death depression and death anxiety. J Clin Psychol. Mar; 1995; 51(2):202-4.
34. Şenol, C. Ankara İlinde Kurumlarda Yaşayan Yaşlılarda Ölüm İlişkin Kaygı ve Korkular. Yüksek Lisans Tezi. Ankara Üni. Sosyal Bilimler Enstitüsü. 1989.
35. Turgay, M. Ölüm Korkusu ve Kişilik Yapısı Arasındaki İlişki. Doktora Tezi. İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü. 2003.

Yazışma Adresi:

Dr. M. Yüksel ERDOĞDU
Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü
Strateji Daire Başkanlığı AR-GE birimi
Teknikokullar, Beştepe/ANKARA